

પ્રાચીન ભારતીય સિક્કાઓનો ઇતિહાસ

ડૉ.મેહુલકુમાર એન જાની આસિ.પ્રોફેસર(ઇતિહાસ વિભાગ)ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ હ્યુમિનિટી એન્ડ સોશયલ સાયન્સ ગોકુલ ગ્લોબલ યુનીવર્સિટી,સિદ્ધપુર

વૈદિક કાળથી અદલાબદલી માટે કિંમતી ધાતુના ગણી શકાય તેવા એકમોનો ઉપયોગ થતો હોવાના પુરાવા છે. ઋગ્વેદમાં નિષ્ક શબ્દ આ અર્થમાં દેખાય છે . પછીના ગ્રંથો ગાયોને ભેટ તરીકે સોનાના શણગારવામાં આવે છે તે વિશે વાત કરે છે . પાડા , શાબ્દિક અર્થ અમુક પ્રમાણભૂત વજનનો એક ભાગ હતો. શતામાન નામનું એકમ , શાબ્દિક રીતે 'સો ધોરણ', જે 100 કૃષ્ણલનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે,તેનો ઉલ્લેખ સતપથ બ્રાહ્મણમાં કરવામાં આવ્યો છે. કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર પરની પછીની 'ભાષ્ય' સમજાવે છે કે શતામાન પણ 100 રત્ની હોઈ શકે છે. આ તમામ એકમો કોઈને કોઈ સ્વરૂપે સોનાના ચલણનો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ તે પછીથી ચાંદી ચલણમાં અપનાવવામાં આવી હતી.

પૂર્વ ભારતમાં નીચલી ગંગા ખીણમાં ઇ.સ પૂર્વે 600 ની આસપાસ કોઈક સમયે પંચમાર્ક કાર્શપાન નામનો સિક્કો બનાવવામાં આવ્યો હતો. હાર્ડેકરના મતે, ટીઆર ભારતીય સિક્કાઓની ઉત્પત્તિ ઇ.સ પૂર્વે ૫૭૫ માં થયી હતી અને સાતમી સદીમાં પીએલ ગુપ્તા અનુસાર, તેની ઉત્પત્તિ ઇ.સ પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલા થયી હતી.એવું માનવામાં આવે છે.કોસલ અને મગધમાં સિક્કા એ ભારતીય ઉપખંડના સૌથી જૂના સિક્કા હોઈ શકે છે જે પૂર્વે ૭ મી સદીના છે અને કોસંબીના તારણો પૂર્વે ૭મી સદીના અંતમાં સિક્કાનું પરિભ્રમણ સૂચવે છે.એ પણ નોંધ્યું છે કે કેટલાક જનપદબુદ્ધના સમયમાં શાકિયાની જેમ ચાંદી અને તાંબાના બનેલા સિક્કાઓ તેમના પર પોતાની નિશાની સાથે ટંકશાળ કરતા હતા.

મૌર્ય કાલીન સિક્કા :

મૌર્ય સામ્રાજ્યના સિક્કાઓ તેમની અધિકૃતતાની ખાતરી કરવા માટે શાહી ધોરણો સાથે પંચ ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યા હતા. કૌટિલ્ય દ્વારા લખાયેલ અર્થશાસ્ત્ર , સિક્કાના ટંકશાળનો ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ એ પણ સૂચવે છે કે ખાનગી સાહસો દ્વારા શાહી મૌર્ય ધોરણોનું ઉલ્લંઘન ગુનો હોઈ શકે છે . કૌટિલ્ય પણ સિક્કા માટે દ્વિધાતુવાદના સિદ્ધાંતની તરફેણ કરતા હતા, જેમાં એક સરકાર હેઠળ બે ધાતુઓતાંબા અને ચાંદીનો ઉપયોગ સામેલ હતો. મૌર્ય શાસનમાં પણ ભારતમાં કોતરેલા તાંબાના સિક્કાઓનો સતત ઉદભવ જોવા મળ્યો હતો, જેમ કે અશોકના બ્રાહ્મી લિપિમાં ત્રિપુરી સિક્કાઓ અને ડેક્કનમાં પૂર્વ ત્રીજી-બીજી સદીના વિવિધ સાતવાહન સિક્કાઓ દ્વારા પુરાવા મળે છે.

ઇન્ડો -ગ્રીક કાલીન સિક્કા :

ઇન્ડો -ગ્રીક રાજાઓએ ગ્રીક પ્રકારો અને તેમાંના પોટ્રેટ હેડને ભારતીય સિક્કામાં રજૂ કર્યા અને આઠ સદીઓ સુધી તેમનું ઉદાહરણ અનુસરવામાં આવ્યું. દરેક સિક્કામાં અમુક સત્તાની નિશાની હોય છે, જેને "પ્રકાર" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે દરેક ગ્રીક અને રોમન સિક્કા પર દેખાય છે. ડેમેટ્રિયોસ એ ભારતીય પ્રકારના ચોરસ તાંબાના સિક્કાઓ પર પ્રહાર કરનાર પ્રથમ બેક્ટ્રીયન રાજા હતા, જેની પાછળ ગ્રીકમાં દંતકથા હતી, અને ખરોષ્ટીમાં ઉલટી બાજુએ હતી. તાંબાના સિક્કા, મોટાભાગે ચોરસ, ખૂબ અસંખ્ય છે. ઉપકરણો લગભગ સંપૂર્ણ રીતે ગ્રીક છે, અને તે ગ્રીક અથવા ગ્રીક પરંપરાઓમાં પ્રશિક્ષિત ભારતીયો દ્વારા કોતરવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ. દુર્લભ ગોલ્ડ સ્ટેટર્સ અને બેક્ટ્રિયાના ભવ્ય ટ્રાઇમ્સ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ઇન્ડો-ગ્રીકના ચાંદીના સિક્કાઓ, જેમ કે આ પછીના રાજકુમારોને અનુકૂળ રીતે બોલાવી શકાય છે, તે ડીડ્રેયમ અને હેમિડ્રેયમ છે. એપોલોડોટોસ અને ફિલોક્સેનોસના અમુક ચોરસ હેમિડ્રેકમના અપવાદ સિવાય, તેઓ બધા ગોળાકાર છે, પરિચિન (અથવા ભારતીય) ધોરણને અસર કરે છે, અને બધામાં ગ્રીક અને ખરોષ્ટી બંને અક્ષરોમાં શિલાલેખ છે.

ગુપ્ત કાલીન સિક્કા :

ગુપ્ત સામ્રાજ્યએ મોટી સંખ્યામાં સોનાના સિક્કાઓનું નિર્માણ કર્યું જેમાં ગુપ્ત રાજાઓ વિવિધ ધાર્મિક વિધિઓ કરતા હતા, તેમજ ચંદ્રગુપ્ત બીજા દ્વારા અગાઉના પશ્ચિમી સત્રપ દ્વારા સ્પષ્ટપણે પ્રભાવિત ચાંદીના સિક્કાઓ. પ્રમાણભૂત સોનાનો સિક્કો જે રોમન ડેનારિયસ પછી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. સ્કંદગુપ્તે પાછળથી ૯.૨ગ્રામ સુવર્ણ રજૂ કર્યું. ચાંદીના રૂપકની કિંમત એક દિનારના ૧/૧૬ હતી, અને તેનું વજન આશરે ૨૦ રતિહતું.

ગુપ્તોના ભવ્ય સોનાના સિક્કાતેના અનેક પ્રકારો અને અનંત જાતો અને સંસ્કૃતમાં તેના શિલાલેખો, આપણી પાસે રહેલી કેવળ ભારતીય કલાના શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણો છે. તેમનો યુગ ૩૨૦ ની આસપાસ ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમનાં સિંહાસન સાથે શરૂ થાય છે. ત્યારબાદ તેના પુત્ર - સમુદ્રગુપ્તગુપ્ત સામ્રાજ્યના વાસ્તવિક સ્થાપક પાસે માત્ર સોનાના સિક્કા હતા. તેમના શાસન દરમિયાન સિક્કાઓની સાત અલગ અલગ જાતો દેખાઈ હતી. તેમાંથી તીરંદાજ પ્રકાર એ ગુપ્ત વંશના સિક્કાઓનો સૌથી સામાન્ય અને લાક્ષણિક પ્રકાર છે, જે ઓછામાં ઓછા આઠ અનુગામી રાજાઓએ માર્યો હતો અને તે રાજ્યમાં પ્રમાણભૂત પ્રકાર હતો.

રાજપૂત કાલીન સિક્કા :

હિન્દુસ્તાન અને મધ્ય ભારતમાં વિવિધ રાજપૂત રાજકુમારોના શાસનના સિક્કા સામાન્ય રીતે સોનાના અનેતાંબાના અથવા બિલોનના હતા, ખૂબ જ ભાગ્યે જ ચાંદીના. આ સિક્કાઓની પાછળની બાજુએ સંપત્તિની જાણીતી દેવી લક્ષ્મી હતી. આ સિક્કાઓમાં ગુપ્ત સિક્કાઓના સામાન્ય બે હાથ કરતાં દેવીને ચાર હાથ દર્શાવવામાં આવ્યા હતા, જે દંતકથાને વહન કરે છે. રાજપૂત તાંબા અને બુલિયન સિક્કા પર બેઠેલા બળદ અને ઘોડેસવાર લગભગ અવિચલિત ઉપકરણો હતા.

મુઘલ કાલીન સિક્કા :

મુઘલ સમ્રાટ બાબરે શાહરૂખી તરીકે ઓળખાતા પ્રમાણભૂત તૈમુરીડ ચલણના સિક્કા જારી કર્યા, જેનું નામ તૈમૂરના મોટા પુત્ર શાહરૂખ મિર્ઝાના નામ પરથી રાખવામાં આવ્યું શાહરૂખીઓ અનિવાર્યપણે પાતળા પહોળા-ફ્લેનવાળા સિક્કાઓ હતા જે તેની આસપાસના પ્રથમ ચાર ખલીફાઓના નામ સાથે કેન્દ્રમાં સુન્ની કાલિમા અથવા કેડો સાથે છાપેલા હતા. જેની પાછળ હિજરી યુગની તારીખ અને ટંકશાળ નગરનું નામ સાથે રાજાનું નામ અને પદવીઓ હતી. બાબરના અનુગામી હુમાયુએ શાહરૂખી-શૈલીના સિક્કાઓનું ટંકશાળ ચાલુ રાખ્યું.

મરાઠા કાલીન સિક્કા :

મરાઠાઓ છત્રપતિ મહારાજ શિવાજીના નેતૃત્વ હેઠળ શક્તિશાળી બન્યા, જેઓ ૧૬૭૪ માં સિંહાસન પર બેઠા હતા. મરાઠાઓ અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં ભારતીય ઉપખંડના વિશાળ પ્રદેશ પર ખૂબ જ શક્તિશાળી અને નિયંત્રિત બન્યા હતા. મરાઠાઓએ શિવરાયના સિક્કા બહાર પાડ્યા. સિક્કાની પાછળ દેવનાગરીમાં 'શ્રી રાજા શિવ' લખેલું હતું. સિક્કાની પાછળ દેવનાગરીમાં 'છત્રપતિ' લખેલું હતું. જનતા માટે તાંબામાં સિક્કા જારી કરવામાં આવ્યા હતા. શિવરાય હોન તરીકે ઓળખાતા ખૂબ ઓછા સોનાના સિક્કા પણ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા.

ગાયકવાડ કાલીન સિક્કા :

ગાયકવાડ પેશવા સેનામાં અધિકારીઓ હતા. તેઓએ યુદ્ધના મેદાનમાં તેમની કુશળતા સાબિત કરી અને સેનાપતિ બન્યા. મરાઠા સામ્રાજ્ય નબળું પડ્યા પછી બરોડા અર્ધ સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું. ગાયકવાડ્સ દ્વારા જારી કરાયેલા પ્રથમ સિક્કા મનાજી રાવ દ્વારા જારી કરવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ મુઘલ સમ્રાટ શાહઆલમ બીજાના સમયમાં નામકરણની મરાઠા પેટર્નને અનુસરતા હતા, જે જારીકર્તાને સૂચવવા માટે માત્ર વધારાના ચિહ્ન અથવા પત્રની જગ્યા દ્વારા પોતાને અલગ પાડે છે. ૧૮૫૭ પછી, આકાર બદલવામાં આવ્યો અને ગાયકવાડના નામે સિક્કા બહાર પાડવામાં આવ્યા. આ સિક્કાઓ પરની દંતકથાઓ હજુ પણ પરિચયમાં હતી અને સિક્કાઓ હજી પણ હાથથી બનાવવામાં આવતા હતા. બાદમાં નાગરી દંતકથાઓ અને વિવિધ આકાર રજૂ કરવામાં આવ્યા અને ગાયકવાડના ચિત્રને દર્શાવતા સિક્કાઓ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા.

અંગ્રેજોના સમયના સિક્કા :

વિલિયમ બીજાની છબી ધરાવતા ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના નામના સિક્કાઓ સાથે ૧૮૩૫ માં બ્રિટિશરો દ્વારા ભારતમાં એકસમાન સિક્કાની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. ૧૮૪૦ માં અને રાણી વિક્ટોરિયાની છબીવાળા સિક્કાઓ દ્વારા બદલવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ બીજા સિક્કા સમાન આકારના હતાં. સિક્કાઓનો આગળનો સેટ ૧૮૬૨માં ટંકશાળ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો થયા હતા. આ ચીલો આકાર ૧૯૩૮ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. માત્ર શાસકની છબી બદલાઈ. આ સમગ્ર સમયગાળા દરમિયાન, ભારતીય રૂપિયાનું વજન અને તેની શુદ્ધતા અનુક્રમે ૧૧.૬૬ગ્રામ પર સ્થિર રહી.

સંદર્ભ ગ્રંથ :

૧. ડૉ. રાધાકૃમુદ મુખરજી, 'ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને તેમનો સમય' બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૬

૨. મોતીલાલ બનારસીદાસ, ISBN 978-81-208-0405-

૩. Philip Curtin, Dearmond etc. Cross-Cultural Trade in World History. 1984,

૪. Chaudhuri, K. N, 'Civilisation in the Indian Ocean', Cambridge University Press. 1985.

૫. એલેક્ઝાન્ડર કનિંગહામ, 'પ્રાચીન ભારતનાં સિક્કા'. લંડન પ્રેસ. 1891,

